

Андрій Цяпа, доц. (Тернопіль)

ББК 83.3 (4)

УДК 82.436 – 31

Автор і читач: рівноправність у відокремленні (на матеріалі автобіографічних творів Е. Канетті й У. Самчука)

У статті зроблено спробу текстуального з'ясування типів читача (згідно з класифікацією Г. Гессе), очікуваних Е. Канетті й У. Самчуком для своїх автобіографічних творів.

Ключові слова: автобіографія, теїр, типи читачів, реценція, горизонт очікування, інтенція.

Читач, «що заглибився в чужу мову і літературу, здатний щомиті повернутися до себе самого» [Гадамер 2000: 361], проте у світі альтернатив його буття постійно присутні творець та грішник, дурень та мудрець, ясновидець та сліпець тощо. Авторитарний читач обирає ці ролі цілком вільно, йому нема потреби впіймати погляд автора. Розуміючи «потребу чітко розмежовувати поняття «читацька свобода» та «читацька анархія» [Зубрицька 2004: 96], особливо у сфері автобіографії, поставимо читача все ж в певну залежність від сценарію гри читання, що його намалював автор. І, як це буває із кожною залежністю, постає ситуація вибору, а в літературознавчому контексті – виникає два питання: якого читача автор передбачає для свого тексту? Чи бере до уваги читач цю ініціацію з боку автора, тобто яким читач бачить себе сам у тексті? чи помічає він розходження поміж власною імпровізацією та авторським сценарієм?

Не зважаючи на складник терміна «графія», автобіографія видається цілковито у владі читача, в якого мусить перетворюватись і автор, позбавлений прав на власний твір. Не зважаючи на очікувану документальність, достовірність, відвертість жанру, в читанні автобіографії знаходиться максимум місця для свобідного вивищення над фактами, для оманливого самозречення й самовіднайдення у фікції. Автобіографія (із біографією на додачу) як єдиний жанр, у котрому понятійно передбачене писання чогось, схоже, відзначається перевагою *intentio lectoris* (інтенції читача) над *intentio auctoris* (інтенцією автора). Враження її переваги в автобіографічному тексті породжене не так абстрактним витісненням ролі автора за куліси, як рівністю обох інтенцій. Йдеться про відновлення читача, бо «автобіографія емансипує його до рівноправної авторові критичної інстанції» завдяки тому, що він «оцінює як намагання дотримуватись історичної достовірності, так і спосіб фікціоналізуваня автобіографа» в ситуації його, продиктованої жанром, «публічної конфронтації із читачем» [Segebrecht 1998: 162].

Щодо автобіографій закладено базу для дослідження їх початків на предмет зумовленого правдивістю запобігання автора перед читачем. На погляд В. Зеґбрехта, «питання про функцію початку в розповідному письмі, якщо воно поставлене правильно, включає питання про позицію читача» [Segebrecht 1998: 158-159]. Заради підвищення вживаності та продуктивності до цього

питання варто додати порівняння ролей читача в розповідних, автобіографічних текстах двох національних літератур, аби в суб'єкті писання автобіографії вирізнити ще й суб'єкт читання, аби контрастно побачити національного автора у його читацькому вимірі.

На якого читача може бути спрямована структура тексту «Врятованого языка» («Die gerettete Zunge») Е. Канетті, котра, пригадаймо, починається реченням «Мій перший спогад занурений у червоне...» [Canetti 1998: 9] (коротко про його зміст: нянька пильнує малого Еліаса і бере його з собою на регулярні таємні побачення із кавалером, який, щоб вбезпечити дівчину і зберегти таємницю, домагається мовчанки від хлопчика, погрожуючи ножем відтяти йому языка)?

У системі читацьких типів, запропонованих Г.Гессе, який виділив наївного читача, читача-мисливця та читача-мандрівника [Гессе 1987], наявні також «безліч проміжних типів, видів, ступенів, які не завжди піддаються ієрархічному ладові» і поміж якими «не існує чітких меж» [Зубрицька 2004: 246], очікуваний автобіографом Канетті читач, мабуть, знайшов би своє місце у вигляді читача-мисливця («За метафоричним висловлюванням німецького письменника, цей другий тип читача йде за письменником уже не «як кінь за кучером, а як мисливець – за слідом» [Зубрицька 2004: 244]), але й також – читача-здобичі. Мисливцем читач може стати внаслідок мимовільної ідентифікації із незнайомцем, який загрожує юному герою, внаслідок входження в роль агресора, зрозумілого вибору ролі того, хто має владу над ситуацією. Немов здобич, почуватиметься читач, котрий увійшов у стан відчуття погрози, а тому не схильний до агресивного прочитання. Проте найімовірнішим тут видається співіснування обох ролей у свідомості читача, який, згідно з продовженням думки Г.-Г. Гадамера, може бути і тут, і там. Канетті, отже, пишучи автобіографії вже як автор «Маси і влади» (1960), додає до їх прочитань площину володарів та підвладних. І він, напевне, не проти читача-мандрівника, котрий «використовує книгу [...] лише як пункт відправлення, як збудник» [Гессе 1987: 125].

У чому ж рівноправність читача першого спогаду «Врятованого языка»? Центральною трансформацією його останнього абзацу («Обоє, дівчина й молодий чоловік, дуже рано виходили з дому, так вони, певно, вперше зустрілися, так

все, напевно, почалося. Погроза ножем зробила своє, дитина про це мовчала десять років» [Canetti 1998: 10] є підведення письма – у формі опису світанку світобачення – до мовчання, яке, помножене на десять, коронує вступний пасаж. У плані нарації автор, хоч і полишає персонажа в третій особі, відмежовується від нього лиш формально, з метою підвищити його правдивість автор стає свідком собі, але не виходить за межі *горизонту персонажа*, і така непомітна зміна розповіді призначена переконати читача, і, схоже, виконує свою функцію. Вона полягає ще в іншому, і цей інший аспект дає можливість наблизитись до утвердження рівних прав реципієнта. Тривале мовчання героя автобіографії не просто актуалізує одну з подій емпіричного автора, крізь нього проступає інша, подвійна розповідь, об'єктом котрої є письмо. Десять років мовчання як відсутності мовлення (на всього одну, але екзистенційну тему) формують Канетті-письменника і... підривають основи його особистісного формування, децентрують його самоприсутність: «Згідно з метафізичною традицією, джерела якої історія філософської думки веде від Платона, мовлення, чи «жива мова», є ніби ілюстрацією тотожності суб'єкта, тоді як письмо є вторинним і похідним явищем, що постійно загрожує цій тотожності» і функціонує як «анонімне поле для процесу знеособлення автора» [Зубрицька 2004: 147-148]. Поряд із відсутністю прямого звернення до читача на початку «Врятованого язика» імпліцитно присутнє осмислення автобіографічного писання, відчитування котрого викликає мимовільне враження – відвернути погляд від тексту, випірнути із його реальності і висловити те, чого Канетті-герой був позбавлений у своєму формулочному мовчанні. Не зважаючи на відсутність будь-якої емоційної реакції на лихо, скоєне йому в дитинстві, автор створює таку текстуальну ситуацію, в якій читач може хапатись за голову чи втирати сльозу. Автору, який в автобіографії пише про себе байдуже, *знеособлено*, ніби непотрібний сліпий, наївний, байдужий до себе читач, він штовхає читача перейти в лабіринт власної душі, вказуючи йому на його право та вибір; він створює для свого тексту читачів-мандрівників, якими стаємо, бо «читаємо не те, що написано на папері, а купаємося в потоці осяяння і збуджування, які ллються на нас із прочитаного» [Гессе 1987: 125].

Автобіографічний текст У. Самчука також оперує метафорою народження, проте його вичитуванню передуює інше

враження: причетності автора (оскільки герой з нього ще не вирізнявся) до певної множини, гурту об'єднаних духом. Ось добірка акордів із першої сторінки «На білому коні», пронизаної особовим займенником «ми»: *«Нас було кілька сотень з загальної кількотисячної української колонії, ми були поколінням Крут, Базару, Листопада, Четвертого Універсалу, України Мілітанс».*

Ми готувалися до «великого зриву», жили «духом героїчного минулого» — історичного козацтва, античної Греції, класичного Риму, Європи Окциденту. [...]

І жили ми винятково насторожено... Зasadничо у нас не було приватних інтересів, нейтральних розваг, побутових проблем, навіть справжніх мешкань, ми перебували мов би на двірці і чекали, «коли виб'є наша година і заграє сурма», щоб рушити в похід і перемогти» [Самчук 1999: 5].

Не кожен волів би увійти до спільноти Самчука, не мати інтересів, розваг, побуту і помешкань, і бути відданим одному лиш чеканню; теперішній читач більшою чи меншою мірою, в залежності від суспільної активації твору та його ідей є лиш співчуваючим його множині, він відчуває себе виключеним із автентичної читацької маси, він за крок до бажання у чомусь їй протистояти, такою щільною вона є в своєму бродінні. Але подібно до того, як Канетті *виписується* із масиву мовчання, Самчук починає виокремлюватися із настороженої маси української еміграції. Заперечення зернини створює колос, заперечення хору створює соло:

«Тим часом ми йшли від поразки до поразки. «Пацифікація і ревіндикація» у Польщі, ліквідація України Хвильового, розгром за Карпатами, нарешті, «простягнута рука старшого брата» і «возз'єднання». Удар за ударом!

Виховані на ударах, ми були на них загартовані... Це було у програмі наших операцій, ми їх чекали. Але ось несподівано, на початку сорокових років, ще один удар: сливе за одну ніч не стало нашої ОУН, а на її місці постали «мельниківці-бандерівці» [Самчук 1999: 5].

Із національної культурної традиції постає літературна нетрадиційність творця. Бо індивідуальний голос Самчука починає звучати на фоні розколу ОУН, з'являється за встановленим щодо Канетті принципом прориву і засвідчує появу

ще й третьої гілки". На інтенційному рівні письма Самчук тематизує народження автобіографічної (або й власне письменницької) інтенції із заперечення можливості існування самої лиш тези («Ще вчора «друзі» — сьогодні «становище», «засадничість», «глибокі поміж нами межі» [Самчук 1999: 5]), із необхідності антитези та синтези («У кожному разі для мене це удар, трагедія, безнадія, але я почуваю себе в повній ізоляції. Я безнадійна, зникаючи меншість. Ніхто не захоче слухати мої «дефетистичні» мудрощі, я свідомий свого приречення. Тут стільки героїзму, боротьби, тріумфів, а мої ради «зійтися, говорити, домовитися, вирішити» [Самчук 1999: 5].) Письменник і автобіограф породжується завдяки історичній потребі суперечності, і саме їй має завдячувати свою *антитезисну* та *синтетичну* природу.

Отже, автобіограф Самчук остаточно відкидає дискримінацію непосвяченого читача; він для своєї публіки творить із себе приклад читача-мисливця, котрий не готовий йти за політичним дискурсом, політичним текстом беззастережно, «мов кінь за вівсом». Ознакою того, що автор дає свободу інстанції читача, є рух першого до останнього. Цей рух у тексті може мати форму творчого оприсутнення таких предметів мислення та відчуття, що через узагальнення найбільш віддалені від конкретного хронотопу і тому найбільш наближені до читача будь-якого часового виміру. Подібна авторська текстувальна поведінка уможливило читачеві виокремити інстанцію автора, який не боїться постати перед аудиторією без нараційних та риторичних нашарувань, і в такий спосіб у свою чергу оприсутнити його. Прикладом ситуації авторсько-читачького взаємооприсутнення є наступне окреслення екзистенційної потреби рухатись і повертатись: «Для мене це хліб насущний — їхати, та ще на схід, «вертатись» в напрямку...

* Спостереження її політичної альтернативності знаходимо у Ю.Безхутрого: «Прикметною ознакою мемуарів є доволі критична наставленість автора до політики, чи, радше, до політиканства, що помітно відчувається в його роздумах і коментарях. Починаючи від перших рядків споминів і до останніх, червоною ниткою проходить думка про розважливе, розумне, а головне, одностайне обстоювання своєї ідеї, неприйняття ортодоксальності й зарозумілості, поділу на вищих і нижчих, брудних політичних і кривавих збройних провокацій» [Безхутрий 1996: 177].

Одним словом, я їду. І так не відомо, чому я так довго «тут» забарився, в той час, коли «там», можливо, діються великі діла. Їхати, їхати, їхати!» [Самчук 1999: 9]. Чи не відчуваємо під впливом цих слів нагальну вимогу зрушити з місця? Хіба не починаємо гадати, що й самі десь забарились і гаємо великі діла? Чи не закликають нас ці слова пригадати своє «екзистенційне посвідчення особи» з її правом на постійний рух? Автобіограф Самчук надає читачеві таке право — вибирати напрямок руху, погоджуватись чи суперечити, належати чи виокремитись, не випираючи авторське Я і не притлумлюючи свободи читача. Останнього у випадку книг спогадів Самчука, скориставшись класифікацією Г. Гессе, кристалізувати проміжні типи в його читачській ієрархії, можна означити читачем-бджолою: замислившись чи задрімавши у мандрах, він раптом усвідомлює поклик вулика-дому, однак обирає його на власний розсуд, а не на вимогу кольору.

Читач «На білому коні» має власного коня, він мандрує на ньому поруч із автором, і хоч дорога в них одна, призначена епіграфом («І в'їде князь — лицар яскравий, / У Київ на білім коні. *Зореслав*» [Самчук 1999: 5].), читач вільний вибагливо обирати свій маршрут, зрештою, як і автор, який по дорозі до Києва робить безліч зупинок у найнесподіваніших місцях, викликаючи часом навіть немалі сумніви у нагальності потягу повертатися. Читач «Врятованого языка» має свій язык, він вчиться цінувати його і боїться, разом з автором, його втратити, а тому вже перші враження від книги змушують його побачити власну свідомість в уламках, кинутись зшивати її до купи, шукати підходящі краї, виборсуватись з-під фрагментарної криги, і таким чином виконувати те, що на подальших сторінках здійснив сам автобіограф.

Література: Гадамер 2000: Гадамер Г.-Г. Істина і метод: У 2 т. — К., 2000. — 413 с.; Зубрицька 2004: Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен. — Львів, 2004. — 352 с.; Segebrecht 1998: Segebrecht W. Über Anfänge von Autobiographien und ihre Leser // Die Autobiographie: zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung / G. Niggel (Hg.). — Darmstadt, 1998. — S. 158 — 169; Canetti 1998: Canetti E. Die gerettete Zunge. Geschichte einer Jugend. — Frankfurt a. M., 1998. — 330 S.; Гессе 1987: Гессе Г. О чтении книг // Гессе Г. Письма по кругу. — М., 1987. — С. 80 — 147; Самчук 1999: Самчук У. На білому коні // Літопис червоної

каліни: історико-літературний часопис. – Львів, 1999. – № 10 – 12 (97 – 99). – С. 5 – 229; *Безхутрий 1996*: Безхутрий Ю. Коні Уласа Самчука: Життя і творчість // *Березіль*. – 1996. – № 5 - 6. – С. 164 – 179.

Tsapa A. Author and reader: equality in separation (at the material of autobiographical works by E. Canetti and U. Samchuk)

In the article we have made an attempt to define textually reader types by H. Hesse's classification, which (reader types) E. Canetti and U. Samchuk were searching for their autobiographical works.

Key words: autobiography, work of art, types of readers, reception, horizon of expectation, intention.